

ZEMFİRA SƏFƏROVANIN YARADICILIĞINDA MƏNBƏŞÜNASLIĞIN PROBLEMLƏRİ

Azərbaycanın görkəmli musiqişünas-alimi akademik Zemfira Səfərovanın yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, vətənpərvərliyi, möhkəm əqidəsi, sabit vətəndaşlıq mövqeyi, prinsipliliyi elmi yaradıcılığı ilə, sənətə yanaşma prinsipləri ilə sıx vəhdət təşkil edir, onun yaradıcılıq prosesində, elmi-təşkilati fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Alimin bu şəxsi xüsusiyyətləri, yüksək elmi səriştəsi, nəzəri təfəkkürü, zəngin təşrübəsi, geniş erudisiyası ilə aşılanmış yaradıcılığı təkcə Azərbaycanın deyil, bir çox xarici ölkələrin də elm aləmində ona nüfuz qazandırmışdır.

Azərbaycanda müasir musiqişünaslığın inkişafında elmin mühüm və aktual problemlərinin tədqiqatçısı əməkdar incəsənət xadimi, əməkdar elm xadimi, sənətsünaslıq doktoru, professor, “Üzeyir Hacıbəyli”, “Humay ilahəsi-96” mükafatları lauretı Zemfira Səfərovanın müstəsna xidmətləri var. Onun elmi yaradıcılığının tədqiqat dairəsi həm mövzu, həm də zaman etibarilə olduqca genişdir. “Dədə Qorqud”un musiqi dünyasına, orta əsrlərin musiqi elminə, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin klassikləri Üzeyir Hacıbəyliyə və Qara Qarayevə, müasir yaradıcılıq prosesi və ifaçılıq sənətinə həsr edilmiş məqalələrində Z.Səfərova mühüm elmi-nəzəri problemləri tədqiq etmiş, mədəni həyatımızla, musiqimizlə bağlı xüsusi önəm daşıyan fakt və məqamları qələmə almışdır. Alim özünün Azərbaycan musiqi elminin tarixi ilə bağlı apardığı məqsədyönlü, sanballı, fundamental araşdırmaları ilə milli musiqişünaslıqda məktəb yaratmışdır.

Z.Səfərovanın elmi yaradıcılığının mühüm hissəsi Azərbaycanın musiqi elmi tarixinin tədqiqinə, qədim məxəzlərin araşdırılmasına, görkəmli Azərbaycan alimlərinin musiqiyə dair risalələrinin, elmi-nəzəri baxışlarının təhlilinə və təbliğinə həsr edilmişdir. Azərbaycan musiqişünaslığında orta əsrlərin öyrənilməsi uzun illər boyu bir sıra çətinliklərlə bağlı olmuşdur. Həmvətənlərimizin risalələri Nyu-York, Paris, London, Berlin, İstan-

bul, Tehran, Qahirə, Vyana, Roma, Sankt-Peterburq və dünyanın digər şəhərlərinin kitabxanalarında qorunur. Bu zəngin xəzinənin yalnız kiçik bir hissəsi Azərbaycandır. Eyni zamanda məlumdur ki, o dövrün ənənələrini yaşadan, müasir təcrübədə işlənməyən çoxsaylı musiqi terminlərini əhatə edən həmin risalələr, əsasən, qədim ərəb dilində yazılırdı. Belə risalələrin tərcüməsi elə mürəkkəbdir ki, bunun üçün peşəkar tərcüməçi, linqvist, tarixçi və musiqişünasların birgə gərgin əməyi tələb olunurdu. Nəhayət, bir zəruri məqamı da qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan musiqişünaslığının ayrı-ayrı nailiyyətlərinə baxmayaraq, hələ də orta əsrlərin musiqi irsinin öyrənilməsinin metodologiyası, məktəbi yox idi. Buna görə də bu istiqamətdə atılan hər bir addım nəinki böyük məsuliyyət, həmçinin müəyyən elmi cəsarət tələb edirdi. Bu məsələlərlə əlaqədar Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının mərhum professoru, musiqişünas L.V.Karagiçeva-Bretanitskayanın xatirələri maraqlıdır. 50-ci illərin axırlarında görkəmli rus musiqişünası V.M.Belyayev konservatoriyaya müraciət edib, Səfiyyəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağai haqqında informasiya, onların risalələrinin məzmunu, yeri, tədqiqatçıları ilə bağlı məlumat almaq istəyini bildirmişdi. L.V.Karagiçeva-Bretanitskaya yazırdı: "...biz karıxmış, pərt və məyus olmuşduq. Etiraf etməliydik ki, Ü.Hacıbəyovun "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" əsərində Urməviyə və Marağaiyə həsr edilmiş sətirələrdən başqa heç nə bilmirik..." [1, s.64]. Sonrakı 40-ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan musiqi elminin bəzi səhifələrinin musiqişünaslarımızın işıqlandırmaq cəhdləri onları mühüm vəzifənin həllinə yaxınlaşdırı bilməmişdi.

Bu şərəfli missiyanı - Azərbaycanın musiqi elmi-nəzəri fikrinin tarixini yaratmaq missiyasını həyata keçirmək, bu, son dərəcə cəsarətli addımı atmaq məhz akademik Zemfira Səfərovaya nəsib olmuşdur.

Azərbaycanın musiqi tarixi sahəsindəki tədqiqatları Z.Səfərovanı orta əsrlər və daha sonrakı dövrlərdə yaranmış qədim məxəzlərin araşdırılmasına, o dövrlərdə yaşayıb yaranan alimlərimizin həyat və yaradıcılığına, elmi irslərinə müraciət etməyə yönəltmişdir. O, uzun illər boyu orta əsr görkəmli Azərbaycan alimlərinin musiqi və nəzəri irslərini araşdırmış, musiqi elminin tarixinə dair sanballı tədqiqatlar aparmışdır.

Z.Səfərovanın Azərbaycan musiqi tarixi, musiqi elmi, mənbəşünaslığın ayrı-ayrı məsələləri ilə bağlı qızgın və məqsədyönlü elmi axtarışları, gərgin tədqiqatları "Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər)" adlı monoqrafiyanın yaranması ilə zirvəyə çatmışdır. Alimin "Azərbaycanın musiqi elmi" mo-

noqrafiyası musiqi elmimizin tarixi inkişafını tam şəkildə işıqlandıran fundamental tədqiqat əsəridir. Bu monoqrafiya ilə Z.Səfərova 7-8 əsrlik musiqi elminin inkişaf yolunu tədqiq etmiş, unikal mənbələrin təhlili nəticəsində əldə etdiyi musiqi-nəzəri ümumiləşdirmələrə, elmi faktlara əsaslanaraq Şərq musiqisinin musiqi-estetik, fəlsəfi fikrinin ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan musiqi elminin tarixini yaratmışdır. Təkcə Azərbaycanda deyil, bir çox ölkələrdə böyük marağa səbəb olan, əks-səda doğuran bu kitab haqda çoxlu rəy çıxmışdır. Türk musiqişünası Süleyman Şenelin əsərə verdiyi yüksək dəyər onun sözlərində öz ifadəsini tapmışdır: “Ümid edirəm ki, Azərbaycanın musiqi tarixi üçün son dərəcə önəmli qaynaq əsəri olan bu tədqiqat yaxın zamanda ... elm və sənət aləminə bir töhfə olacaq. Çünki bu əsər təkcə Azərbaycan və Türk dünyası üçün deyil, eyni zamanda dünya musiqişünaslığı üçün də böyük bir qazandır” [1, s.47]. Azərbaycan musiqişünaslığında orta əsrlərin musiqi elmi tarixinin öyrənilməməsi üzündən bu sahədə mövcud olan böyük boşluğu doldurmuş bu ciddi və əsaslı tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti göz qabağındadır. Azərbaycanın musiqi tarixi mövzusu üzrə aparılacaq yeni tədqiqatlara yol açan bu əsər eyni zamanda musiqi tarixi ilə bağlı fənlər üzrə də müxtəlif orta və ali tədris ocaqlarında dərs vəsaiti kimi əvəzəlməzdir. Monoqrafiyanın 2005-ci ildə Respublika Prezidentinin sərəncamına əsasən latın qrafikası ilə nəşr edilən kitabların sırasında dövlət nəşriyyat planına salınması və 2006-cı ildə 2-ci nəşrinin həyata keçirilməsi tədqiqatın dəyərini bir daha sübuta yetirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Səfərova orta əsrlərin musiqi elmi irsinə müraciət edərkən çox böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Çox böyük dövrü əhatə edən mövzu ilə bağlı material axtarışları, qədim ərəb dilində yazılan mətnlərin terminoloji mürrəkkəbliyi, Azərbaycan musiqi tarixində mənbəşünaslıq məktəbinin, metodologiyanın mövcud olmaması alimin elmi axtarışlarını çətinləşdirirdi. Orta əsrlərin risalələrinə müraciət edən mütəxəssis bir sıra elmlər, o cümlədən şərqşünaslıq, tarix, filologiya, mənbəşünaslıq və başqa elmi sahələrdə də biliyə və erudisiyaya malik olmalı idi. Məhz şəxsi təşəbbüskarlığı, məqsədyönlü elmi axtarışları Z.Səfərovaya bu ağır vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gəlib, yüksək elmi-nəzəri səviyyəli monoqrafiya yazmasına imkan yaratmışdır.

Z.Səfərova “Azərbaycanın musiqi elmi” monoqrafiyasında orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış böyük mütəfəkkirlər – S.Urməvinin, Ə.Marağainin, XIX əsr alimi M.M.Nəvvabın elmi irsini ilk dəfə olaraq ilk mənbələrdən tədqiq etmiş

və onların ənənələrinin parlaq davamçısı olan dahi Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığının nəzəri və estetik əsaslarını araşdırmış, alınan mühüm elmi-nəzəri nəticə və ümumiləşdirmələri oxuculara təqdim etmişdir. Əsərdə musiqi elminin inkişafında müəyyən xidmətləri olan, S.Urməvi və Ə.Marağainin XIII-XIX əsrlərdə yaşayan bir sıra musiqişünas sələflərinin yaradıcılığı barədə də məlumat verilmiş və bununla Azərbaycan musiqi-nəzəri fikir tarixinin önəmli məqamları işıqlandırılmışdır. Tədqiqatda Azərbaycanın musiqi elminin inkişafının bütöv mənzərəsi yaranmış, onun əsas dövrləri, mərhələləri müəyyən edilmiş, risalələrdə qoyulan musiqi-nəzəri və estetik məsələlər şərh və təhlil edilmişdir.

Müəllif orta əsr alimlərinin nəzəri fikirləri, elmi nailiyyətləri ilə yanaşı mövzunun tarixi aspektini izləmiş, alimlərin yaşadıkları dövrün ümum-tarixi mənzərəsini yaratmış, fəaliyyət göstərdikləri mühit haqqında, həyatlarının ayrı-ayrı faktları barədə lazımlı məlumatları, dəyərli bilgiləri qələmə almışdır. Önəmlidir ki, Z.Səfərova Azərbaycan musiqi elminin tarixi inkişafını, alimlərin yaradıcılığını dünya musiqi elminin tarixi fonunda, musiqi elminin ümumi problemləri aynasında izləmişdir. Monoqrafiyanın hər səhifəsində alim tarixi yaratmaq elmi prinsiplərini əsas tutaraq, Urməvidən Marağaiyə, Marağaidən Nəvvaba, Nəvvabdan Hacıbəyliyə qədər davam edən, ənənələrə söykənən bir xətt çəkmişdir. Belə ki, Z.Səfərova Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərinin S.Urməvinin risalələri ilə müqayisəli təhlilini vermiş, onun məhz orta əsr risalələrinin ənənələri zəminində yazıldığını sübuta yetirmişdir. Bu baxımdan Z.Səfərovanın tədqiqatı əsnasında yaranan “Orta əsr musiqi elmi mürəkkəbdən sadəyə doğru yönəlmişdir” fikri Azərbaycan musiqi-nəzəri fikir tarixini təmənilə doğru əks etdirir. Alim orta əsrlərin musiqi elmindən bəhs edərkən, çox doğru olaraq onun inkişaf yolunun hamar, düzxətli olmadığını göstərmişdir: “Əksinə, bu yolu biz qeyri-bərabər inkişaf kimi, yüksələn və enən xətt kimi səciyyələndiririk” [2, s.8]. O, xüsusilə, IX-X əsrlərdən etibarən müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış çoxlu risalələrin eyni səviyyəli olmadıqlarını yazır və bir daha S.Urməvi və Ə.Marağai kimi “nəhəng” musiqi nəzəriyyəçilərinin Yaxın və Orta Şərq musiqi elmi tarixində müstəsna xidmətlərindən söz açır.

Z.Səfərova monoqrafiyada tədqiq etdiyi şəxsiyyətlər, onların elmi irsi, qoyulan müxtəlif musiqi-nəzəri və estetik problemlərlə bağlı olduqca zəngin ədəbiyyat qaldırmış və əsərində bu ədəbiyyatın tənqidi icmalını vermişdir. Alim müraciət etdiyi bütün mənbələrə münasibət bildirmiş, Qərb və Şərq

alimlərinin fikirlərini gətirmiş, yeri gələndə onların nöqsanlarını bildirərək, əsaslı dəlillərlə öz fikirlərini sübuta yetirmişdir. S.Urməvinin elmi irsinin müfəssəl icmalını verən Z.Səfərova, bu zəngin və qiymətli risalələri təhlil edən, onlara elmi şərhlər verən Şərq və Qərb alimlərinin əhəmiyyətli müddəalarını tədqiqata cəlb etmişdir. Önəmlidir ki, alim bu əsərlərin yazılma, nəşr və tərcümələrinin tarixçələrini araşdırmış, bununla bağlı bir sıra maraq doğuran faktları yazıya almışdır. Bu zaman ortaya çıxan mübahisəli fakt və məlumatları araşdırmış, münasibət bildirmiş, araşdırma nəticəsində əldə etdiyi dəlillərin köməkliyi ilə doğru olanı isbatlamağa nail olmuşdur. “Bəziləri bu mətni Səfiyyəddinin özünün əsəri kimi qələmə verirlər. Bəzən isə bunu d’Erlanjenin özünə aid edirlər. Bu şərhlər əsərin sərlövhəsində adı verilən naməlum “Mövlana Mübarək şaha” da aid edilir. Əslində isə bu şərhlərin müəllifi XIV əsrin böyük alimi Cürcani olduğunu elmi dəlillərlə ingilis alimi Corc Farmer əsərə yazdığı giriş məqaləsində göstərmiş və isbat etməyə çalışmışdır” [2, s.40]. (Söhbət fransız alimi Baron d’Erlanjenin “Kitabül ədvar”a verdiyi şərhəldən gedir. – Ü.T.)

“Azərbaycanın musiqi elmi” əsərinin bir çox dəyərli, qiymətli xüsusiyyətlərindən biri kimi onun çoxaspektliliyini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Burada elmi-tədqiqat prosesinin musiqi-nəzəri, estetik, tarixi, fəlsəfi, təcrübi profilləri çox harmonik şəkildə bir-birilə əlaqəyə girmiş, bir-birini tamamlamış və bunun nəticəsində təkcə Azərbaycan musiqi elmini deyil, həm də Azərbaycanın musiqi tarixini əks etdirən ilk əsaslı monoqrafiya yaranmışdır. Bütün bunlarla yanaşı tədqiqat zamanı Azərbaycan musiqişünaslığında az işlənmiş çox ciddi mənbəşünaslıq işi aparılmışdır. Belə ki, mənbəşünaslığın elmi prinsiplərinə uyğun ilk dəfə olaraq orta əsrlərə məxsus risalələrin və onların müxtəlif nüsxələrinin xarici ölkələrin kitabxana və arxivlərindən toplanması, tərcüməsi, şərh, həmin mənbələrin saxlandığı kitabxanalar və şəxsi kolleksiyalar barədə də ətraflı məlumatlar verilmişdir.

Z.Səfərovanın monoqrafiyasının ən qiymətli cəhətlərindən biri də odur ki, burada musiqi nəzəriyyəsinin, musiqi-estetik fikrinin demək olar ki, bütün problemləri təhlil və tədqiqə cəlb olunmuşlar. Səs (nəğmə), lad, intervallar və onların münasibətləri, metr-ritmika, dissonantlığın səbəbləri, muğamlarda paralellik və transpozisiya, muğam dairələri, ladların və muğamların emosional təsiri, musiqi və mətnin qarşılıqlı əlaqəsi və s. kimi problemlər araşdırılmışdır. Z.Səfərova monoqrafiyanın sonuna təhlil olunan orta əsr risalələrinin oxucular tərəfindən qavranılmasını rahatlaşdırmaq məqsədilə, S.Urməvinin,

Ə.Marağainin, M.M.Nəvvabın risalələrində işlədilən qədim musiqi terminləri əsasında özünün tərtib etdiyi izahlı lüğəti də daxil etmişdir.

Əsərdə sırf elmi-nəzəri problemlərlə yanaşı maraqlı və zəngin faktiki materiala - cədvəllər, dairələr, sxemlər, onların şərhləri (rəşşifrovkası) və təhlilinə xüsusi yer ayrılmışdır. S.Urməvinin “Kitabül ədvar”, Şərəfiyyə” risalələrində olan ritm və lad dairələrinin, interval cədvəllərinin, ud alətinin simlərinin bölünmə cədvəllərinin, tetraxord dairələrinin açımı və təhlilini verməklə müəllif Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri üzrə aparılan araşdırmalar üçün maraqlı tədqiqat materialı hazırlamışdır.

Z.Səfərova tədqiqatında ilk dəfə olaraq orta əsrlərə məxsus musiqi nümunələrini oxuculara təqdim etmişdir. Məsələn, S.Urməvinin risalələrini təhlil edən alim, onun musiqisini dəqiqətdən kənarda qoymamış, melodiyaalarının rəmzlərinin açılması ilə bağlı göstərmişdir ki, bu işlə həm Qərbin, həm də Şərqi alimləri – ingilis alimi H.C.Farmer, fransız alimi B.R.d’Erlanje, ərəb alimlərindən Ədil əl Bəcri, Haşım Məhəmməd ər-Rəcəbi, bizim alimlərdən Ə.Bədəlbəyli və özbək alimi N.R.Rəcəbov məşğul olmuşlar. O, əsərin birinci hissəsində S.Urməvinin özünün yaratdığı, “əbcəd” üsulu ilə nota saldığı dörd melodiyaasının Qərb və Şərq alimlərinə məxsus açmalarını vermişdir. Daha sonra özünün rəşşifrovka etdiyi nümunəni – S.Urməvinin ilk melodiyaası olan “Novruz” – “Rəməl”in not açımını yerləşdirmişdir.

“Azərbaycan musiqi elmi” kitabının ikinci hissənin üçüncü fəslində Ə.Marağainin musiqi əsərləri, onların mətn və melodiyaalarının təhlili yer almışdır, təhlil əsnasında musiqi ilə mətnin qarşılıqlı əlaqəsi kimi mühüm nəzəri problemə toxunulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, monoqrafiyanın təqdimat mərasimində Marağainin əsərlərinin Məcnun Kəriminin rəhbərlik etdiyi S.Urməvi adına Qədim musiqi alətləri dövlət ansamblının ifasında səsləndirilməsi xüsusi marağa səbəb olmuşdu. Bu ifa əsərin təcrübi əhəmiyyətinin parlaq təzahürü olub, onun aktuallığını bir daha sübuta yetirmişdi.

Azərbaycan musiqi elminin tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatlarla Zemfira Səfərova milli musiqişünaslığımızda mənbəşünaslığın əsasını qoymuş, orta əsr risalələrinin tədqiqi və təhlili metodologiyasına öz töhvələrini bəxş etmişdir. “Azərbaycanın musiqi elmi” monoqrafiyası Azərbaycan musiqişünaslığının müxtəlif mövzuları, problemləri, xüsusilə də Azərbaycanın musiqi tarixi üzrə aparılacaq gələcək tədqiqatlara yol açmışdır. Müəllifin Azərbaycan musiqi elminin fundamental əsaslarının tədqiqi və təhlilinə həsr edilən bu qiymətli tədqiqatı mübaliğəsiz musiqişünaslığımızın tarixində mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: mənbəşünaslıq, Z.Səfərova, orta əsr risalələri, musiqi elmi, musiqi tarixi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsrlərə həsr olunan illər. – Bakı, 2007.
2. Səfərova Z. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). – Bakı, 1998.
3. Səfərova Z. Həmişəyaşar ənənələr. – Bakı, 2000.
4. Şirvani F. Musiqi məcəlləsi. – Bakı, 2006.
5. Urməvi S. Kitabül-ədvar. – Bakı, 2006.

Улькяр Талыбзаде (Азербайджан)

Проблемы источниковедения в научных трудах Земфиры Сафаровой

В статье дан анализ монографии известного музыковеда, академика Земфиры Сафаровой «Музыкальная наука Азербайджана» с точки зрения проблем источниковедения. В этой монографии З.Сафарова исследовала путь развития музыкальной науки Азербайджана на протяжении периода 7-8 веков, основываясь на музыкально-теоретических выводах, сделанных по итогам анализа уникальных первоисточников. Сафарова З. исследовала музыкально-теоретические и эстетические проблемы, поставленные в трудах азербайджанских ученых-музыковедов средневековья, определила основные этапы развития музыкальной науки Азербайджана.

Ключевые слова: источниковедение, Земфира Сафарова, средневековые первоисточники, музыкальная наука, история музыки.

Ulker Talibzade (Azerbaijan)

Problems of source study in ZemfiraSafarova's scientific activity

The article analyzes the renowned musicologist Zemfira Safarova's monograph entitled "Music science of Azerbaijan" in terms of problems of source study. In her monograph, Zemfira Safarova researched the process of evolution of music science in Azerbaijan within the period of 7-8 centuries based on the musical-theoretical conclusions drawn from the analysis of

unique primary sources. She explored musical and theoretical and aesthetical problems set in the works of medieval Azerbaijani scientists and musicologists and determined the main stages of the development of the musical science of Azerbaijan.

Key words: source study, Zemfira Safarova, medieval sources, music science, music history.